

על פי הדעה המקובלת בפוסקים, מותר לבנות לכתחילה מזבח הכשר בדיעבד אם יש בכך הכרח לצורך חידוש העבודה.

למזבח שאורכו פחות מחמש אמות, וברמב"ם נראה שהכוונה למקום המערכה בלבד – אמה על אמה ברום שלוש אמות (ויש שפירשוהו כרש"י).

מערכה קמה. איתור מקום המזבח (סב,א)

יסודם בכך שזהו "המקום אשר יבחר ה'... לשום את שמו שם" (דברים יב,ה). מדברי הנביאים וממסורת ישראל נודע, שמלבד בחירת מקום המקדש קיימת בחירה נוספת של מקום מסוים ומוגדר בתוך הר המוריה לשם הקמת מזבח. כך כותב הרמב"ם בהל' בית הבחירה (ב,א-ב): "המזבח מקומו מכוון ביותר, ואין משנין אותו ממקומו לעולם, שנאמר: 'זוה מזבח לעולה לישראל' (דברי הימים א כב,א). ובמקדש נעקד יצחק אבינו... ומסורת ביד הכל, שהמקום שבנה בו דוד ושלמה המזבח בגורן ארונה – הוא המקום שבנה בו אברהם המזבח ועקד עליו יצחק, והוא המקום שבנה בו נח כשיצא מן התיבה, והוא המזבח שהקריב עליו קין והבל, ובו הקריב אדם הראשון כשנברא קרבן, ומשם נברא, אמרו חכמים: אדם ממקום כפרתו נברא". ממהלך הדברים נראה, שבחירת מקום המזבח היא היסוד לבחירת מקום המקדש בכללו².

מקור לדברי הרמב"ם הללו הוא מדרש פסיקתא רבתי (פרשה מד,ב): "כיון שראה אותו [את דוד המלך] הקדוש ברוך הוא שעומד ומצטער על בית המקדש מיד שלח אצלו גד הנביא, והראה לו את מקום בית המקדש... ויאמר לו עלה והקם לה' מזבח בגורן ארונה היבוסית. מיד הלך דוד... וימצא שם את המזבח שבו הקריב אדם הראשון, ובו הקריב נח, ובו הקריב אברהם. כיון שמצא אותו התחיל מודד ואמר: מכאן ועד כאן העזרה, מכאן ועד כאן קדש הקדשים, כמה שכתוב: 'ויאמר דוד זה הוא בית ה' האלהים', ומהיכן? – 'זה מזבח לעולה'".

ג. קידוש מקום המזבח – בקדושת ירושלים והמקדש מצינו, שמלבד הקדושה הקיימת במקום מצד בחירת ה' קיים רובר נוסף של קידוש המקום בידי אדם, כפי שעשו דוד ושלמה. קידוש זה הוא המחיל, מבחינת ההלכה, את דיני הקדושה על המקום (עיין מערכה קמ).³

דברי חז"ל הוזכר כיצד מקדשים את ירושלים ואת העזרה (שבועות טו,א), ולא מפורש כיצד מקדשים את שטח ההיכל והמזבח³. בגמ' לעיל (ס,א) נאמר על הפסוק: "ביום

עולי בבל הקימו את המזבח במקום בו עמד בבית ראשון, ככתוב: 'ויקם ישוע בן יוצדק ואחיו הכהנים וזרובבל בן שאלתיאל ואחיו, ויבנו את מזבח אלהי ישראל... ויכינו המזבח על מכוונתו' (עזרא ג,ב-ג). הסוגיה כאן עוסקת בשאלה, כיצד זיהו עולי בבל את מקומו המדויק של המזבח. יש לברר את הדרכים שהוצעו בגמ' לאיתור מקום המזבח, ומה יש ללמוד מהן על דרכי הזיהוי האפשריות. כמו כן יש לברר, מהי החשיבות בהעמדת המזבח בדיוק במקום שבו היה.

סוגיה זו מקבלת משנה חשיבות בימינו, וגדולי ישראל הרבו לעסוק בה בדיון על האפשרות לחדש את עבודת המקדש. האם יש בידינו הכלים הדרושים לשם כך, והאם ניתן לעשות זאת גם בהעדר נבואה? האם חיוני לאתר את מקום המזבח המדויק, ובהעדר אפשרות כזו תתבטל עבודת הקודש? במסגרת זו לא נעסוק במכלול השאלות הקשורות לכך¹, אלא בשאלות היסוד בסוגיה.

הצורך בהקמת המזבח במקומו המדויק

לדיוק מקום המזבח יש חשיבות הלכתית משלושה כיוונים:

א. מקומו ביחס לעזרה – התורה קבעה מקום מסוים למזבח ביחס למכלול של ההיכל והעזרה (בבית עולמים ואף במשכן), ונחלקו תנאים בפירוש הפסוקים, האם הוא בדרום העזרה או בצפונה או במרכזה לנוכח ההיכל (עיין דף נח-נט ובשערי היכל למסכת יומא מערכה כד). מעתה, מכיוון שקדושת העזרה קיימת לדורות – עלינו לזהות את שטח העזרה, ולמקם את המזבח בתחום מסוים ממנה, לכל שיטה כעניינה. מבחינה זו אין למזבח מקום מוחלט, אלא קביעת מחיצות העזרה היא הגורמת להגדרת מקום המזבח. אף אין זה מקום מדויק, ועל פי כל שיטות התנאים הנ"ל ישנו מרחב מסוים שניתן למקם את המזבח באתרים שונים בתוכו.

ב. המקום אשר בחר ה' – קדושת ירושלים והמקדש

1. כגון: האם ידוע לנו המרחק באמות בין המזבח לבין כתי העזרה? (ראה להלן הערה 9 ובשערי היכל למסכת יומא, מערכה כד); האם יש בידינו נקודת ציון בטוחה במקום המקדש כיום, כגון הזיהוי של כיפת הסלע עם אבן השתייה, ממנה ניתן למדוד את המרחק למזבח על פי מסכת מידות; האם ידועה לנו בוודאות מידת האמה שעל פיה יש למדוד?

2. במהדורות הרמב"ם המדויקות מתבאר, שהלכות א-ב הן הלכה אחת, כלומר, שהלכה ב' ומסורת ביד הכל' וכו' היא הנימוק לרישא של הל' א': "המזבח מקומו מכוון ביותר". ודברי הרמב"ם בהל' א': "ובמקדש נעקד יצחק אבינו" הם הקדמה לדבריו בהל' ב' (שיעור דבריו ביחס שבין ההלכות, שבתחילה כתב את המפורש

3. במשכן התקדש המזבח במשיחה, ולדורות כל כלי השרת "עבודתן מחנתן", אבל השאלה כיצד מתקדשת הקרקע.

היינו דתניא וד"ה אלא אמר רב יוסף) מדבר על אפשרות שאנשי כנסת הגדולה גילו מקום מקודש שלא נודע לשלמה, ואם שלמה לא ידע לקדשו – מהיכן נתקדש המקום?⁶ מסתבר, אם כן, שמדובר בקידוש בידי שמים.

בירור שאלת הגמרא: "מזבח מנא ידעי?"

הגמ' שואלת כיצד ידעו עולי בבל היכן לבנות את המזבח: "בשלמא בית מינכרא צורתו, אלא מזבח מנא ידעי?". רש"י מפרש: "בשלמא בית – ידעו אנשי כנסת הגדולה מה קדוש לעזרה ומה קדוש להיכל". נראה מדבריו, שה"בית" האמור כאן אינו ההיכל בלבד, אלא כלל הבית והעזרות. וכן כתב בהמשך: "שניכרים צורתו – יסודות החומות", ולא "הכתלים"⁷. טעמו, כנראה, שלא מצאנו שהיה בבית שני ספק כלשהו על גבולות העזרה (שיש לו השלכות רבות מאד בכל ענייני העבודה), ואם כן, מדוע לא שואלת הגמ' מהיכן ידעו עולי בבל את מידותיה המקוריות? מכאן, שאף דבר זה כלול במושג 'בית'.

השאלה "אלא מזבח מנא ידעי" טעונה הסבר. אמנם למזבח לא היו יסודות עמוקים כפי שנדרש לקירות הגבוהים של ההיכל והעזרות (מהרש"א)⁸, ואף על פי כן, לכאורה ידעת מקום ההיכל והעזרה מאפשרת לדעת גם את מקום המזבח, שכן במסכת מידות מצוין המרחק בין ההיכל למזבח, עשרים ושתיים אמה (פ"ה מ"א), וכן נדון המרחק בין קיר העזרה למזבח (שם מ"ב)⁹. אם כן, מדוע לא ידעוהו? מסתבר, שעולי בבל לא ידעו את מסכת מידות, ולא היתה בידיהם תכנית מפורטת של הבית הראשון, ולפיכך נאלצו לשחזר את המקדש על פי הכתובים בספר מלכים והממצאים בשטח¹⁰. הגרי"ז (בכורות יז) מתרץ אחרת,

ההוא קידש המלך את תוך החצר" (מלכים-א ח,סד), שלדעת ר' יהודה קידש שלמה המלך את כל העזרה להקטרה, ופירש רש"י (ד"ה בשלמא): "שהוצרכה כל הרצפה לקדשה לשם מזבח, וקדושתה בשיירי מנחה ובשיר", ונראה שלדעתו יש צורך בקידוש המקום לשם מזבח⁴.

איתור מקום המזבח על ידי עולי בבל. הגמרא אומרת שצורת ההיכל היתה ניכרת, מה שאין כן המזבח, ועולי בבל נזקקו לעדותו של אחד הנביאים על מנת לברר את מקומו המדויק.

גם בסוגיה כאן מזכיר רש"י מספר פעמים את קדושת מקום המזבח (ד"ה לאו היינו דתניא; ד"ה מה בית; ד"ה אחד העיד, לגרסת השטמ"ק אות יב), וניתן להבין שלדעתו יש צורך בקידוש מיוחד של קרקע המזבח, וכל הסוגיה סובבת סביב זה: מניין ידעו עולי בבל מהו השטח שקידשו דוד ושלמה לשם מזבח. לפי זה, ההיקש המלמד (לדעת רש"י, עיין במערכה הקודמת) על כך שיש שישים אמה הראויות למזבח פירושו שדוד קידש שישים אמה לשם מזבח⁵. ברם, כוונת רש"י כאן אינה ברורה לגמרי. רש"י (ד"ה לאו

4. אך עיין במערכה קלח הערה 8, שיש מקום להבנה אחרת בדברי רש"י הללו.

5. כך פירש במקדש מלך (עמ' פב-פד), וכתב שהרמב"ם חולק בדבר וסובר שאין למזבח צורך בקידוש המקום. ראייתו מכך שהרמב"ם פסק שהמזבח הוגדל בבית שני, ומאידך שאנשי בית שני לא יכלו להוסיף קדושה (הל' בה"ב ו'י; ויש לדחות, שהשטח הוקדש בבית ראשון אבל לא נזקקו לכולו, כדברי רש"י). בדומה לכך מצאנו ברמב"ם בעניין אמה טרקסין (הל' בה"ב ד,ב), שאנשי בית שני הרחיבו את ההיכל למרות שלא יכלו לקדש. בצפנת פענח (הל' תרומות עמ' 7) נקט שגם הרמב"ם מצריך קידוש למקום המזבח, וזהו הטעם ש"אין משנין את מקומו לעולם".

6. יש מקום לומר שדוד קידש ושלמה לא ידע זאת, כדברי רש"י "ושלמה לא הבין לדרשו", אבל ממהלך הסוגיה נראה שאין כוונת רש"י ששלמה לא הבין את מעשי דוד: הגמ' אומרת תחילה "הגיעו לסוף מידותיו", וכבר כאן מפרש רש"י (ד"ה לאו היינו דתניא) שלאנשי כנסת הגדולה נגלה מקום מקודש שלא נגלה לשלמה. על כך מקשה הגמ' מ"הכל בכתב", המוכיח, לכאורה, ששלמה ידע על קדושת המקום, ופירש רש"י: "שכל מקומות הקדושות ומדותיהן נכתבו לדוד, אלמא... לאו משום דלא נגלה לשלמה המקום". נראה מדבריו, שהקושיה לא באה להוכיח ששלמה ידע את כל מה שידע דוד, שהרי רש"י לא מוסיף מילות הסבר על כך שדוד מסר לשלמה את "הכל בכתב". משתמע, אם כן, שבמהלך הסוגיה עד כאן הגמ' מניחה כמובן מאליו ששלמה הבין היטב את דברי דוד, והסברה שהעלתה, שאנשי כנ"ג ידעו את מה שלא נגלה לשלמה, פירושה שגם דוד לא ידע זאת, ועל כך הוכיחה מ"הכל בכתב" את ידיעת דוד, וכמסקנה פשוטה מזה – גם את ידיעת שלמה! רק בד"ה אלא אמר רב יוסף עולה לראשונה האפשרות ששלמה לא הבין לדרוש את הפסוק שאמר דוד, וגם כאן נוקט רש"י בלשון: "שנאמר לדוד שישים אמה", ולא "שקידש דוד שישים אמה". הפסוק הוא שלא הובן, ולא המעשים. גם הסברה נותנת, שאם דוד היה מקדש – שלמה היה יודע על כך, ורק את הקידוש בידי שמים אפשר שלא הבין לדרוש.

ועוד, ש"מקודש המקום אם ירצו" מובן יותר בקידוש בידי שמים, אבל למה לדוד לקדש שישים אמה ללא צורך?

נקודה נוספת: קידוש השטח בידי אדם, בירושלים ובעזרה, נקבע באמצעות מעשה המתאים לקדושה שאנו מבקשים להחיל על המקום, והמעשה יסמן את גבולות המקום המתקדש, כגון בהקפת העזרה בשיירי מנחה (שבועות טז,ו ורש"י ד"ה בשיירי מנחה; ולדעת הרמב"ם הל' בה"ב ו'י, צריך גם לאוכלם בקצה השטח). אם כן, קידוש המקום למזבח ראוי שיעשה בהקמת מזבח עד קצה גבולו, ודוד לא עשה מזבח בן ס' אמות, ואם היה עושה זאת בוודאי לא היה שלמה טועה בדבר.

7. בדרך כלל קיר העזרה נקרא בלשון חז"ל וברש"י 'חומה' או 'כותל', ואילו קיר ההיכל נקרא 'כותל' בלבד, פרט למקום אחד ברש"י (מגילה י,א ד"ה קלעים להיכל – "במקום חומות היכל"). מסתבר, אם כן, שהלשון 'חומות' כאן כוללת גם את קירות העזרה.

8. באשר לבור השיתין, כנראה לא ידעו את המרחק המדויק ממנו למזבח (זבחי אפרים).

9. אמנם משנה זו עמומה, ונחלקו ראשונים בחישוב מקום המזבח על פיה (עיין 'שערי היכל' למסכת יומא, מערכה כד). הדברים תלויים גם במחלוקת התנאים (לעיל נט,א) האם המזבח עמד בדרום העזרה או בצפונה או במרכזה. מכל מקום, גם אם עולי בבל התלבטו בדבר – לא מסתבר שלא ידעו להכריע בשאלה זו (בשאלת דוד, קונטרס דרישת ציון וירושלים' עמ' 29, נקט שאכן בזה הסתפקו, ולא רצו להכריע ללא נביא). מה עוד, שההבדל בין אפשרויות אלו הוא רב למדי, והיה היו עמם אנשים רבים שעוד זכרו את הבית הראשון בבניינו (עזרא ג,יב), ובוודאי יכלו לומר האם המזבח היה בצפון או בדרום או במרכז.

10. כך כתבו מהר"ץ חיות (כתבי מהר"ץ חיות ח"ב עמ' תתמח, קונטרס עבודת המקדש פ"א), בעל 'דרישת ציון' (מאמר קדישין, בתשובה לר"א מגריידיץ), ובספר

בשלמא) היה גילוי נבואי, בו ראו במקום מסוים מזבח בנוי ועליו עומד מיכאל ומקריב, והבינו שזהו מקום המזבח¹². ב. ר' יצחק נפחא: היה זה גילוי נבואי שונה, שראו את אפרו של יצחק. המפרשים מסבירים שהכוונה לאפר האיל (יעבי"ץ, ועיין גם מהרש"א בברכות סב, ב); או שמדובר על אפר יצחק עצמו, שנחשבה לו מסירות הנפש כאילו הקריב את עצמו (ציץ אליעזר חי"ב סי' מז, על פי בראשית רבה פרשה צד, דה)¹³. ג. ר' שמואל בר נחמני: הריחו ממקום המזבח ריח אברים שרופים; וניתן להבין שהדברים כפשוטם¹⁴.

הרבה, כלשון הרמב"ם? ועל כך שתי תשובות: על הכלים – "כל היכי דמצית למיעבד ניחא ליה", ועל המזבח "הכל בכתב", שניתן לעשות זאת בסיוע נבואי.

כמה קשיים בשיטתו: א. לפי דבריו יש צורך בבירור נבואי לא רק על זיהוי המקום אלא גם על עצם העשייה, שהרי גם בזה "אי אפשר לצמצם", ומה התועלת בסימון מדויק של המקום אם הבנאים לא יצליחו לצמצם לעשות על פי הסימון? ובכל הסוגיה כאן, הן בקושיה "בשלמא בית מינכרא צורתו" וכו' והן בתשובות, מדובר רק על איתור המקום. ב. ר' שמואל בר נחמני כאן אומר שריח האברים שימש כסימן למקום המזבח, והרי סימן זה פחות מדויק ממדידה, לא כל שכן מנבואה! ונראה שהגרי"ז יפרש את הדברים שלא כפשוטם, שהיה זה במראה נבואה. ג. מצינו שהחשמונאים בנו את המזבח מחדש (עבודה זרה נב, ב) בהעדר נביאים. ד. קשה לתלות ברמב"ם ש'העיד' היינו בנבואה, לאור דבריו הנ"ל: "וצורתו ידועה איש מאיש". ה. קשה להבין מדוע ההקפדה במידות המזבח, שאינן מפורשות בתורה ואף מפורש בגמ' וברמב"ם שאינן מעכבות, תהיה חמורה יותר מן ההקפדה על מידות שאר הכלים. ומה שכתב הרמב"ם שמקום המזבח ומידותיו "מכוונות הרבה", יש לפרש ביחס להיכל ושאר בנייני המקדש, שמידותיהם לא נתפרשו בתורה. ו. לעצם הסוגיה בבכורות, הפירוש שהגמ' אומרת שתי שאלות כאחת ושתי תשובות כאחת דחוק. לפירוש אחר בסוגיה שם ולדיון בנוסחאותיה עיין לעיל מערכה עט, ובפרט במובא שם בשם בעל 'שואל ומשיב', שפירש את הבאת הפסוק "הכל בכתב" ככיוון הפוך לגמרי. ז. גם על פי פירושו, הרי הגמ' אומרת זאת כדי לדחות את הראיה ממידת הכלים והמזבח ש"אפשר לצמצם", אבל לשיטה שאפשר לצמצם בידי אדם אין יסוד להצריך נביא דווקא. ולהלכה דעת הרמב"ם (הל' רוצח ט, ח) שאי אפשר לצמצם, וביאור הגרי"ז בדעתו מתאים לשיטתו, אבל תוס' בבכורות שם נקטו להלכה שאפשר לצמצם.

12. מיכאל 'שר הגדול' מוזכר בדברי חז"ל ככהן גדול העומד ומקריב בבית המקדש של מעלה, המכוון כנגד בית המקדש של מטה (עיין חגיגה יב, ב, ומהרש"א שם, ומנחות ק"א, וכתבו תוס' שם ד"ה ומיכאל שהוא מקריב את נשמות הצדיקים).

הרמב"ם בפירוש המשנה (מידות גא, ג) מצטט את הגמ' כאן בנוסח: "ראה מזבח בנוי" וכו', ונראה מדבריו שהדברים מוסבים על דוד המלך. לפי גרסתו, אפשר שר' אלעזר בא להסביר כיצד ידע דוד איזהו מקום המזבח, והגמ' משתמשת באותו מאמר כאפשרות להסביר גם את ידיעת המזבח בבית שני.

13. בספר 'עין אליהו' (לר' אליהו שיק) מסביר את ההבדל בין המראות על פי המדרש בשמות רבה פרשה ב, ב: "אמר ר' שמואל בר נחמן: עד שלא חרב בית המקדש היתה שכינה שורה בתוכו... ומשחרב בהמ"ק נסתלקה השכינה לשמים... ר' אלעזר אומר: לא זה השכינה מתוך ההיכל... אע"פ שהוא חרב הרי הוא בקדושתו". ר' אלעזר, על פי שיטתו, רואה במקום את הקרבת הקרבנות הנמשכת. שאר האמוראים רואים רק זכר להקרבה בעבר.

14. כך משתמע מהמשפט: "מכל הבית כולו הריחו ריח קטורת, משם הריחו ריח אברים". נראה מלשון הגמ' שבאה ליישב את השאלה כיצד זוהה בוודאות המקום על פי הריח, הרי לכאורה יכלו לחוש בריח האברים גם בסביבות המזבח, ועל כך משיבה הגמ' "מכל הבית כולו", כולל העזרה (ראה לעיל בעניין "בשלמא בית מינכרא צורתו"), הרגישו ריח קטורת, כי ריחה החזק של הקטורת התפזר למרחקים. רק במקום המזבח עצמו גבר ריח האברים על ריח הקטורת, וכך ידעו להזהותו (מהרש"א).

אמנם מההרש"א עצמו פירש שגם לדעה זו מדובר על גילוי נבואי, וכך צריך לומר לדעת הגרי"ז הנ"ל, לפיה הנבואה חיונית לבירור מקום המזבח. אולם בשאלת דוד (עמ' 29) פירש דברים כפשוטם, וכן בספר עבודה תמה (כ ע"ב), ומכח הנחה זו הוכיח שהשאלה "מנא ידעי" מוסבת על מקום המזבח שהיה בבית ראשון, ולא על התוספת שרצו עולי בבל להוסיף. כיצא בזה דנו המפרשים על הגמ' ביומא לט, ב: "פעם אחת הלכתי לשילה, והרחתי ריח קטורת מבין כותליה", ובמהרש"א שם נראה שהדברים כפשוטם. יש להעיר, שאם מקום המקדש נתסכה בחורבן במפולת עפר וכדומה – אין פלא בכך שכאשר נחשף המקום ניתן לחוש בריח.

שאמנם עולי בבל ידעו למדוד את המרחק מההיכל למזבח, אבל יש דין מיוחד במזבח שמדידתו תיעשה בנבואה דווקא כדי שהדיוק יהיה מוחלט, ועל כך שואלת הגמ' "מנא ידעי"¹¹.

התשובות בגמרא

בגמ' מובאות שלוש תשובות לשאלה כיצד זוהה מקום המזבח: א. ר' אלעזר: לאנשי כנסת הגדולה (עיין רש"י ד"ה

עיר הקודש והמקדש (ח"ה עמ' סז). לעניין זה חשיבות רבה בהבנת מסכת מידות, שכן מכאן יש להסיק שכל הפרטים שנשנו שם שאין להם מקור בספר מלכים – לא עברו במסורת מבית ראשון, כגון מקום הלשכות ותפקידיהן, מניין התאים בהיכל, ועוד. באשר למנין השערים, הגמ' (לעיל לג, א) אומרת על כך "הכל בכתב מיד ה' עלי השכיל", שאין להוסיף עליהם, ומכאן שהשערים של בית ראשון היו ידועים בבית שני; ואפשר שגם זה בכלל "מינכרא צורתו", שראו בשרידי החומה היכן היה שער. על כל פנים, מתירוש הגמ' כאן במסקנה, שהיתה עדות על מידות המזבח ומקומו, אין ראייה שהיתה עדות מדויקת גם על שאר הפרטים.

בספר 'עבודה תמה' (שער ב: מקום המזבח, דף כ) האריך לטעון בחריפות כנגד סברה זו, ודעתו שמסכת מידות נמסרה מדור לדור לאנשי כנסת הגדולה ככל התורה שבע"פ, והתנאים ששנו את המסכת לא מדדו את המקדש, אלא קיבלו את מידותיו מרבותיהם. ואם לא כן "מהיכן היו יודעין לבנות כל הבית על מכונו, עליותיו וגנזיו וכל הלשכות ותבנית כל דבר ודבר?". לדעתו (דף כב), עולי בבל התקשו באיתור מקום המזבח משום שמידת האמה משתנה מדור לדור על פי גודל האנשים, ולא ידעו מה היתה מידת האמה שמדד בה שלמה המלך. בדרך כלל יש לקיים את דיני התורה בכל דור דור על פי האמה הנוהגת באותו דור, אבל במקום המזבח אין הלכה שעלי להבנות במרחק כ"ב אמה מן ההיכל (שאם כן היה ניתן למדוד מרחק זה במידותיהם של עולי בבל), אלא שעליו להבנות במקום המדויק שבו נבנה מתחילה, וכדי לשחזר אותו היה עליהם לחשב במידת האמה של בניין בית ראשון, אותה לא ידעו.

נראה שהדברים מופרכים מכמה צדדים: א. מאחר שידעו היכן עמדו קירות ההיכל, ש"מינכרא צורתו", וגם ידעו כמה אמות היה אורכו ורחבו (מספר מלכים, וכן ממסכת מידות שלדבריו היתה בידיהם) – הרי יכלו למדוד ולדעת את שיעור האמה של שלמה! (וכן הקשה עליו בעל מעשי המלך הל' בה"ב ב, ד, אות א). ב. אם נניח שגודל האמות השתנה, ומאידך שמסכת מידות נשנתה ונעשתה כפי שהיא בכל הדורות, נצטרך לומר שעולי בבל הרחיבו או צמצמו את מידות ההיכל והעזרות על פי השינוי בגודל האמה! וזה מנוגד לסוגיה כאן, וגם לא יתכן לפי השיטה שקדושה ראשונה קידשה לעתיד לבוא. ואין לומר שלשון מסכת מידות עודכנה על פי הגודל החדש של האמות (כגון שבבית ראשון נאמר בה שאורך העזרה מאה אמה ובבית שני הוקטנה האמה ולכן השתנה המספר לקפ"ז), שהרי בחלל ההיכל וקדש הקדשים מספר האמות במשנה זהה לכתוב במלכים! ג. במשנה בכלים (יז, ט), נאמר שהיתה במקדש בימי בית שני "אמה של משה", ובפשטות אין זה רק ביטוי ל"אמה של תורה", אלא הכוונה שהיה להם קנה מידה של אמה שנשמר מימי משה רבנו, וכן משמע ברש"י בבכורות (מדא ד"ה באמה של קרש): "של קדש שתיקן משה", או על כל פנים שהיה להם קנה מידה שידעו שהוא זהה לגמרי לזה שעשה משה, ובו השתמשו לבניין המקדש, ולא השתנו המידות כלל. ד. בסוגיה בבבא בתרא (א, ב-ג) הדנה על גובה ההיכל ואמה טרקסין נראה שאין הבדל בין האמות של בית ראשון לאלו של בית שני, עיין שם.

בדרישת ציון (מאמר קדישין) כתב פירוש נוסף לשאלה "מנא ידעי", שאינה מוסבת על מקום המזבח עצמו אלא על התוספת שהורשו להוסיף, מניין ידעו באיזה צד להוסיף. גם פירוש זה מוקשה מאד, כפי שהעיר בספר עבודה תמה (שער ג, דף כ ע"ב).

11. עיין גם בחידושי הגרי"ז החדשים' על התורה, סי' א. שיטתו מנוגדת לדעה המקובלת, לפיה הצורך בנבואה היה אילוץ זמני מחמת חוסר ידיעה כיצד למדוד את המרחק מן ההיכל למזבח. הגרי"ז מסתמך על הגמ' בבכורות שם, שדנה האם "אפשר לצמצם", כלומר, האם ביכולתו של אדם לדייק במידות, ואומרת: "חא שמע ממידת כלים, ממידת מזבח! שאני התם, דרחמנא אמר: עביד, ובכל היכי דמצית למיעבד ניחא ליה, הכל בכתב מיד ה' עלי השכיל". רש"י התקשה בביאור הגמ', מה עניינו של הפסוק "הכל בכתב" לתירוץ "כל היכי דמצית למעבד ניחא ליה"? ולפיכך הגיה בגמ' והשמיט את הפסוק. הגרי"ז במא, שיש כאן שתי שאלות ושתי תשובות נפרדות: על מידת הכלים, איך ניתן לעשות כל כלי כמידתו האמורה בתורה, ועל מידת המזבח, איך ניתן לדייק בו ככל הנדרש, שהרי מקומו "מכוון ביותר" ומידותיו "מכוונות

מה מקורה: יש מפרשים זאת ככל ה'עדויות' האמורות בדברי חז"ל (כגון במסכת עדויות), שהיתה בידם מסורת על כך מרבותיהם¹⁵. איזכור ה"נביאים", לדעה זו, הרי הוא כפי שנאמר באבות (פ"א מ"א): "משה קיבל תורה מסיני... וזקנים לנביאים ונביאים מסרוה לאנשי כנסת הגדולה", מסירה שאינה תלויה בנבואתם. לפי פירוש זה, דברי ר' יוחנן הם תשובה נוספת לשאלה "מנא ידעי". ויש מפרשים ש'העיד' על מה שנודע לו בדרך הנבואה¹⁶. על פי זה יתכן שתשובת ר' יוחנן זהה לאחת התשובות הקודמות, שאחד הנביאים הוא שראה את המזבח הבנוי או את אפרו של יצחק.

שאלה זו שנויה, כנראה, במחלוקת ראשונים. מדברי הרמב"ם נראה שסבר שזוהי מסורת, שכן כתב (הל' בית הבחירה ב,ג-ד): "מידות המזבח מכוונות הרבה וצורתו ידועה איש מאיש... ושלושה נביאים עלו עמהם מן הגולה... ואחד העיד להן על מידותיו". משתמע שהעדויות האמורה היא ההודעה "איש מאיש". כך גם ניתן לשמוע משיטת הרמב"ם בעניין דברי ר' אליעזר בן יעקב, המצרף לעדותם של ג' הנביאים גם את העדות "על התורה שתכתב אשורית". מרש"י, לעומת זאת, משתמע שהעדויות על כתיבת התורה היתה בדרך נבואה, וממילא אף שאר העדויות כן¹⁷.

הדעה שהעדויות על המזבח נאמרה מפי הנבואה מעוררת שאלה, שכן קיימא לן: "אין נביא רשאי לחדש דבר מעתה", ו"לא בשמים היא" (תמורה טז,א)! על כך יש להשיב, ש"לא בשמים היא" נאמר על הוראת הלכה התלויה בסברה, ואילו הוראה התלויה בבירור המציאות יכולה להיות גם מכח נבואה¹⁸. לפיכך, אין מניעה שנביא יברר את מקום המזבח מכח נבואתו, כפי שמוכח מדעת ר' אלעזר ור' יצחק נפחא, לפיה המקום התגלה על פי מראה נבואי¹⁹.

עקדת יצחק. נאמר בתורה שהעקדה היתה "בארץ המוריה", ובדברי הימים (ב ג,א) מזוהה הר המוריה עם ההר בו עמד גורן ארוונה ובית המקדש. על פי מסורת חז"ל, המזבח עמד בדיוק במקום העקדה. כך נתגלה המקום לעולי בבל, לדעת רבי יצחק נפחא, על פי ראיית אפרו של יצחק. לפי גרסת הרמב"ם (בפירושו למסכת מידות), גם דוד המלך ראהו באותו אופן.

לאחר מכן מובא מאמרו של ר' יוחנן, שאחד משלושת הנביאים שעלו מן הגולה, חגי זכריה ומלאכי (רש"י), העיד על מקום המזבח, וברייתא שבה ר' אליעזר בן יעקב אומר כך. המאמר מובא כמימרא בפני עצמה ("אמר רבה בר בר חנה אמר ר' יוחנן", ולא "ר' יוחנן אמר"). ואפשר שזוהי תשובה רביעית, או שהיא מתאימה לחלק מהתשובות הקודמות, כפי שיתבאר.

עדות הנביאים – מסורת או נבואה?

נחלקו המפרשים בהבנת ה'עדויות' שעליה מדבר ר' יוחנן,

15. דה ושו"ת הרמב"ם סי' רסח) שהעיקר כדעה שהכתב האשורי הוא המקורי ובו ניתנה התורה, דהיינו כדעת רבי או ר' אלעזר המודעי. לשיטתם מסתבר לפרש גם כאן שהעדויות נועדה לשחזר את המסורת הקדומה (שו"ת מפענח נעלמים סי' ה), ואם כן נראה שהיתה על פי מסורת ולא מנבואה.

16. ספרי דבי רב (פרשת ראה, עמ' קעה); מצפה איתן; משפט כהן סי' צא-צב; מקדש דוד (סי' א,א).

17. ביאור הדברים: בגמ' בסנהדרין (כא,ב) מצינו מחלוקת תנאים משולשת בעניין כתב זה: דעת ר' יוסי, שמתחילה נכתבה התורה בכתב עברי (הוא הקרוי כיום 'הכתב העברי הקדום'), ובזמן עזרא התחדשה הכתיבה בכתב האשורי, ובפשוטות הכוונה ששינוי זה היה על פי נבואה (עייני רש"י סנהדרין כב,א ד"ה וכתב הנשתווין, רשב"א וריטב"א במגילה ב,ב, ושם על היחס בין שינוי זה ל"אין נביא רשאי לחדש דבר"). דעת רבי, שהכתב האשורי שימש מראשיתו לכתיבת התורה, ונשתכח וזחר בראשית ימי הבית השני (ושמו "אשורי" אינו קשור למקורו בארץ אשור, אלא זהו תואר כבוד ליופי הכתב). ודעת ר' אלעזר המודעי, שכתב זה שימש מראשיתו לכתיבת התורה ולא נשתכח כלל.

18. קושי אחר בסברה שמדובר בנבואה, מהברייתא במגילה טז,א: "חגי זכריה ומלאכי כולן נתנבאו בשנת שתיים לדריוש", כלומר, שרק אז החלו להתנבא. אם כן לא יכלו להתנבא על מקום המזבח ומידותיו והיתר ההקדמה עליו, שהרי המזבח הוקם מספר שנים לפני כן! (בברייתא שם הוזכרו גם ברוך בן נריה ודניאל ושיריה בן מחסיה, ובהם מצינו שנתנבאו עוד בימי מלכי בבל, ולכאורה מוכח ש'נתנבאו בשנת שתיים לדריוש' אין פירושו שאז התחילה נבואתם; אבל במקור הברייתא בסדר עולם פרק כ הנוסח שונה, ולפיו ברוך ושיריה ודניאל נתנבאו בימי נבוכדנצר, ורק מרדכי וחגי זכריה ומלאכי נתנבאו 'בשנת שתיים לדריוש'). ושם ר' אליעזר בן יעקב ור' יוחנן חולקים על ברייתא דסדר עולם, וצ"ל.

15. קרית ספר; ברכי יוסף (או"ח סי' לב,ד); מהר"ץ חיות (כל כתבי מהר"ץ חיות ח"א עמ' עג); שו"ת ישכיל עבדי (קונטרס אחרון י"ד סי' ב אות ג); מעשי למלך (הל' בה"ב ב,ד אות ג).

16. ספרי דבי רב (פרשת ראה, עמ' קעה); מצפה איתן; משפט כהן סי' צא-צב; מקדש דוד (סי' א,א).

17. ביאור הדברים: בגמ' בסנהדרין (כא,ב) מצינו מחלוקת תנאים משולשת בעניין כתב זה: דעת ר' יוסי, שמתחילה נכתבה התורה בכתב עברי (הוא הקרוי כיום 'הכתב העברי הקדום'), ובזמן עזרא התחדשה הכתיבה בכתב האשורי, ובפשוטות הכוונה ששינוי זה היה על פי נבואה (עייני רש"י סנהדרין כב,א ד"ה וכתב הנשתווין, רשב"א וריטב"א במגילה ב,ב, ושם על היחס בין שינוי זה ל"אין נביא רשאי לחדש דבר"). דעת רבי, שהכתב האשורי שימש מראשיתו לכתיבת התורה, ונשתכח וזחר בראשית ימי הבית השני (ושמו "אשורי" אינו קשור למקורו בארץ אשור, אלא זהו תואר כבוד ליופי הכתב). ודעת ר' אלעזר המודעי, שכתב זה שימש מראשיתו לכתיבת התורה ולא נשתכח כלל.

דברי ראב"י כאן מוכיחים שאכן נתחדש דבר מה בעניין הכתב בראשית ימי הבית השני, ודבריו יכולים להתפרש כאחת משתי הדעות הראשונות. רש"י כאן כותב: "שתכתב אשורית – שמתחילה ניתנה להם בכתב עברי", כלומר שנקט כדעת ר' יוסי (וכן נקט בפשוטות בסנהדרין צז,ב ד"ה אשורית). לפי זה, מסתבר שה'עדויות' האמורה כאן היא חידוש על פי נבואה (ועייני גם רש"י כתב יד' בבכורות נח,א בעניין דברי ר' יוחנן: "מפי שמועה אמרה, מפי חגי זכריה ומלאכי", שפירש שמדובר בנבואה, ותוס' שם השיגו עליו. וראה גם רש"י בשבועות המובא בהערה 28). ברם, שיטת הגאונים (עייני ב'אוצר הגאונים' בסנהדרין שם) ורבנו חננאל והרמב"ם (פירוש המשנה ידים

לדורות". הנדון בשבועות הוא התנאים הנצרכים לקידוש מקום המקדש, שיהיו בדומה לימי משה רבנו (מלך ונביא ואורים ותומים וכו'), והחתם סופר מחדש, ש"וכן תעשו" מוסב גם על "ככל אשר אני מראה אותך", ובלשונו: "שלעולם אני מראה אתכם תבנית הבנין ההוא... שהקב"ה התנה בתחילה שיבנה כאשר אני מראה". כך כותב בקצרה גם בתפארת ישראל (מידות פ"ג אות יג)²¹.

נראה שהטעם להבחנה זו בין מצות בניין המקדש לבין שאר המצוות, משום שבית המקדש הוא בית לה', המבטא את השראת השכינה בעולם. המקדש איננו רק מצוה, אלא גם משקף מציאות רוחנית. הצורה המדויקת של הבית מותאמת לדרגה הרוחנית של ישראל והעולם כולו בשעת הקמת הבית, ודרגה זו משתנית מזמן אחד למשנהו. לפיכך, צורת הבית איננה יכולה להיות קבועה בכל דור ודור, וה' מגלה ביד עבדיו הנביאים מהי הדרך הראויה להשכין את שכינתו בכל זמן כראוי לו²².

הראי"ה קוק זצ"ל (משפט כהן סי' צב) נקט גם הוא שהכלל "לא בשמים היא" לא נאמר על הלכות בנין בית המקדש, על פי מקור אחר: הפסוק "כי אם אל המקום אשר יבחר ה'... לשכנו תדרשו" (דברים יב,ה) התפרש בספרי: "דרוש על פי נביא" (ראה לעיל מערכה קכג), וכאן גילתה התורה, שיש רשות להעזר בנביא בענייני המקדש²³.

ראיה ליסוד זה מדברי התוס' ביומא נד,ב (ד"ה כרובים דצורתא), שדנים באיסור לעשות צורת בעלי חיים, וכתבו: "על כסא שלמה אני תמיה, דכתיב (מלכים-א י,ט): 'ישנים אריות עומדים אצל הידות'... ואין לומר דעל פי הדיבור הוה... שהרי אין נביא רשאי לחדש דבר מעתה... ומה שעשו בכותלי היכל וקדשי קדשים ציורים חקוקים בכותל סביב, 'פני הכפיר אל התימורה מפה' (יחזקאל מא,ט)... יש לומר על פי הדיבור הכל בכתב". נראה מדבריהם שהתירוץ "על פי הדיבור" כוחו יפה לעניין המקדש, משום שבו נביא רשאי לחדש דבר²⁴. אם כי, יתכן שאין כוונת תוס' שכל נביא הורשה לחדש בענייני המקדש, אלא ההיתר רק לגבי מה שנכלל ב"הכל בכתב", מפני שזוהי מסורת מסיני (ראה לעיל מערכה עט). לכן תוס' לא מסתפקים בציטוט מיחזקאל, אלא מוסיפים לכך את "הכל בכתב"²⁵.

"שלושה נביאים עלו עמהם מן הגולה". חגי זכריה ומלאכי, נביאי בית שני, הרבו לזרו את העם לבנות את המקדש ולשמור על הלכותיו, למרות הקשיים מבית ומחוץ וחרף האכזבה מדלותו של המקדש. הציור ממחיש את דברי חגי הנביא (א,ד-ז): "העם הזה אמרו: לא עת בא עת בית ה' להבנות... העת לכם אתם לשבת ספונים בבתיכם, והבית הזה חרב?!".

הנביאים הם חלק משלשלת מסירת התורה בישראל, והיו מורי הוראה ככל חכם אחר, לצד נבואתם. בסוגיה כאן נאמר שהנביאים "העידו" על מקום המזבח והלכות נוספות הקשורות בו, וקיים דיון במפרשים האם העידו על פי מסורת או על פי נבואה.

הסתמכות על נבואה בהלכות המקדש

החילוק בין בירור הלכתי לבירור מציאותי כוחו יפה לעניין העדות על מקום המזבח, אולם העדות על מידות המזבח ועל היתר ההקרבה כשאין בית הרי היא הוראת הלכה מובהקת שאינה מסורה לנבואה. לכאורה, הכרח לפרש ש'עדות' זו הינה על פי מסורת, וכך תתפרש ממילא גם העדות על מקום המזבח²⁶. אלא שיש לדון על הכלל "לא בשמים היא", האם נאמר גם ביחס להלכות המקדש.

בחתם סופר (או"ח סי' רח ויו"ד סי' רלו) כתב: "שנתקשיתי על כל בניני המקדשות, הראשון והשני והשלישי במהרה בימינו, שאין אחד דומה לחבירו, והכל בכתב מיד ה' עלי השכיל... וקשה, אין הנביא רשאי לחדש!". ותיירץ, שתבנית המקדש חורגת מהכלל "אין נביא רשאי לחדש", וזאת על פי הכתוב: "ככל אשר אני מראה אותך את תבנית המשכן ואת תבנית כל כליו וכן תעשו" (שמות כה,ט), שנדרש בשבועות (טו,א): "וכן תעשו –

השוניים של השראת השכינה בישראל השפיעו על צורת הבית.

23. רשות, אך לא חובה, וכמו שכתב (משפט כהן סי' צד) לעניין יחוס הכהנים: "אם יהיה רצון ד' שנבנה ביהמ"ק, גם קודם שיבא משיח ותתגלה הנבואה ויראו הנפלאות, לא יהיה כל כך עיכוב בדבר" (וראה במובא בשמו בסוף מערכה קד). בחתם סופר הנ"ל כתב שיתכן שהקמת המקדש טעונה אישורו של נביא, ובשורת בנין ציון (סי' א) כתב יתירה מזו, שגם חידוש עבודת הקרבנות טעון הוראת נביא.

24. בשיח יצחק שם הביא מ'שיטה כתב יד' שפירש כך, ובשיח יצחק תמה על חילוק זה, ופירש דברי תוס' אחרת, שלעניין המסוים של איסור עשיית צורות יש לחלק בין המקדש לשאר מקומות, עיין שם.

25. וראה במערכה הקודמת, שהראב"ה כותב שלא יתכן לשנות מ"הכל בכתב" בעקבות נבואת יחזקאל!

20. אכן, בפתח עינים לחיד"א בהערותיו לגמ' כאן כתב שהעדות על הקרבה כשאין בית אינה יכולה להיות על פי נבואה, ובכל זאת יתכן שהעדות על מקום המזבח היתה בנבואה, ונקטה הגמ' לשון 'העיד' המתאימה לכל הדברים.

21. עיין במערכה הקודמת, הערה 30.

22. דוגמא לכך בדברי חז"ל על ההבדל בין המשכן, שהיה "ככלה בבית אביה", לבין המקדש, שהוא "ככלה בבית חמיה" (יומא נד,א). ההבדלים בין בית ראשון לשני גם הם מבטאים שינוי בהשראת השכינה, כפי שנדרש הפסוק "וארצה בו ואכבדה" (חגי א,ט), על הדברים שחסרו בבית שני (יומא כא,ב), ומאידיך על "גדול יהיה כבוד הבית הזה" (חגי ב,ט), שהיה גדול בגבהו ובשנותיו (בבא בתרא ג,א). וראה בילקוט שמעוני (מלכים רמז קפה) על הטעם לעשר המנורות של שלמה, בניגוד למנורה אחת בימי משה, ובמהרש"א במידות ד,ז על הטעם לצורת הייכל "רחב מלפניו וצר מאחוריו". המשותף למקורות אלו, שהאופנים

שום מצוה שבה הסמיכה התורה את הנביאים לפרש ולהגדיר את הלכותיה. גם מפסקו בעניין השתתפות הנביא בהוספת שטח לקדושת ירושלים מוכח שלדעתו הנביא לא הורשה לחדש הלכות בעניין זה²⁸.

כיצד, אם כן, יסביר הרמב"ם את נבואת יחזקאל, ומדוע אינה סותרת לכלל "לא בשמים היא"? על כך יש להשיב, שנבואה זו מתאימה לקיום הכלליים שקבעה התורה למקדש ("ואלו הם הדברים שהן עיקר בבנין הבית..."), הל' בית הבחירה א.ה). יחזקאל גם לא בא לפרש שזוהי הגדרת המצוה מדאורייתא לעשות מקדש ומזבח כפי המידות האמורות בו: התורה הגדירה את צורתם הכללית של הדברים, והנביא בא רק ללמד מהו הגודל הראוי ביותר (שו"ת שרידי אש ח"א סי' קע)²⁹.

האם מקום המזבח מעכב?

הלכה זו תלויה בשאלות היסוד שנדונו כאן, מה המקור לקביעת מקום המזבח ומה תוקפו. לדעה שדיוק המקום נובע מבחירת ה' במקום – נראה שמזבח שלא נבנה במקומו הרי הוא כעין במה, ואמנם אין בו לא וזכר כדן שחוטאי חוץ (שנאמר רק בהקדמה מחוץ לעזרה), אבל גם אין זה המזבח אשר לפני ה'³⁰. כמו כן, אם מקום המזבח מצריך קידוש – הרי מקום שלא נתקדש לכך פסול לגמרי למזבח.

בשאלה זו נחלקו אחרונים: יש אומרים שהדבר מעכב, משום שהתורה הסמיכה את הנביאים לקבוע את המקום, ודין זה גדרו כדאורייתא (משפט כהן סי' צב, וכשיטתו הנ"ל בתפקיד הנבואה בבנין הבית); או משום שבחירת המקום אוסרת את שאר המקומות, כשם שבחירת המקדש אוסרת הקרבה מחוצה לו (גרי"ז בבכורות יז ותורת הקודש ח"ב סי' יג); או מטעם אחר, שמקום המזבח טעון קידוש, ושאר חלקי העזרה לא נתקדשו למזבח (שו"ת ישכיל עבדי יו"ד סי' יד).

אלה יוכלו להשתנות על ידי הנבואה.

אולם הרמב"ם (בפירוש המשנה שבועות ב,ב ובהל' בית הבחירה וי"ב) מפרש, שהנביא הנוכח במעמד הוא שיקבע איזו חלה נאכלת ואיזו חלה נשרפת (וכן משמע ברבנו חננאל). לפירושו אין כאן הוראה קבועה כיצד לנהוג, אלא הוראה שהנביא יקבע בכל פעם ופעם. יש דוחק גדול בפירושו, לפיו הגמ' לכאורה סותרת את המשנה "הפנימית נאכלת והחיצונה נשרפת" (וצריך להגיה במשנה – כסף משנה הל' בה"ב שם; או שכוונת המשנה שבמעשה שהיה בימי עזרא עשו כך, ואינה הלכה קבועה לדורות – שאילת דוד, עמ' 28), ונראה שהרמב"ם נזקק לכך מחמת דין "לא בשמים היא", לפיו אין לנביא לקבוע שום הלכה שהיא (משך חכמה שמות כה,ט), ומכאן שאינו סובר כחתם סופר.

סיוע לשיטה זו מהגמ' ביומא נא,ב על אמה טרקסין, האומרת שעולי בבל התלבטו בדינה, האם קדושתה כהיכל או כקדש הקדשים, ולכן עשו שתי פרוכות. אם הנביא רשאי לחדש דבר בהלכות בנין המקדש – מדוע לא שאלוהו? (השאלה קשה יותר על פי שיטת הרמב"ם עצמו בפי"ה במידות ד, ד והל' בית הבחירה ד,ב, שהספק על האמה היה ספק במציאות, שלא ידעו כיצד בדיוק נמדד המקום בבית ראשון).

29. וראה במערכה הקודמת, הערה 36, שמשמע שלדעת הרמב"ם גודל המזבח בבית עולמים נאמר בסיני.

30. יש לדון על האפשרות להקריב בבמה במקדש על פי דיני הלכות במה, עיין שו"ת ראב"ן ג, נ, שנראה שמכשיר מזבח כזה לקרבן הנידב ונידב שקרב בבמת יחיד. מאידך, ההלכה שמזבח שניטלה קרנו כל הקרבנות שעליו פסולים (אע"פ שבמה אינה טעונה קרן) מוכיחה שבמקדש אין מקום לבמת יחיד כלל, ואין כאן המקום להאריך בדבר (וראה הל' מערכה שו, על התנאים הנדרשים ליצירת "במה גדולה").

ציורי בעלי חיים על כותלי המקדש. התוספות במסכת יומא (נדב, ד"ה כרובים) דנים בהרחבה בשאלה האם וכיצד מותר לצייר בעלי חיים, ובתוך כך דנים על ציור בעלי החיים בכותלי המקדש. הם כותבים שהדבר הותר משום שהיה זה "על פי הדיבור", וניתן להבין שלדעתם בענייני המקדש הותר לנביאים אחרי משה רבנו לחדש הלכה קבועה. יש לציין שיוסף בן מתתיהו הכהן, המתאר את בית המקדש השני לפרטיו (מלחמת היהודים עם הרומאים, ספר ה פרק ה), מדגיש שנמנעו מלצייר בו בעלי חיים.

חידוש זה של החתם סופר והראי"ה נאמר על עצם בנין הבית, אבל אינו נוגע לסדרי עבודת הקרבנות, שעליהם מצינו במפורש בדברי חז"ל שאין נביא רשאי לחדש דבר²⁶. באשר להלכה "מקריבין אף על פי שאין בית", אפשר שלדעתם גם היא יכולה להאמר בנבואה, משום שאין זה חידוש בהלכות ההקדמה, שמותר להקריב בהעדר היכל, אלא זהו חידוש בהלכות המקדש עצמו, שקדושת המקום קיימת גם בחורבנו²⁷.

נראה שהרמב"ם אינו סובר כחתם סופר, ולדעתו הכלל "לא בשמים היא" נאמר גם על מצות בנין בית המקדש. כך משתמע מלשונו הנחרצת בהל' יסודי התורה (ט,א): "דבר ברור ומפורש בתורה שהיא מצוה עומדת לעולם... אין לה לא שינוי ולא גרעון ולא תוספת... לפיכך אם יעמוד איש... ויאמר שה' שלחו... לפרש במצוה מן המצוות פירוש שלא שמענו ממשה... הרי זה נביא שקר". מבואר מדבריו שאין

26. כך מפורש בתמורה טז,א בעניין חטאת שמתו בעליה. ובתענית יז,ב וזבחים יח,ב הקשו: "עד דאתא יחזקאל מאן אמרה?", בעניין עבודת ערל ופרוע ראש וכן בנוגע לחומר שממנו עשויים בגדי הכהונה, והוצרכו לומר שגמרא גמירי לה ויחזקאל אסמכה אקרא. ובמנחות מה,א אומרת הגמ' שדברי יחזקאל "סותרים דברי תורה", ועיקר הסתירות הן בסדרי הקרבנות, עיין שם, וסברו לגונזו מטעם זה, עד שמצאו יישוב לדבריו, כגון שמדובר על הוראת שעה למילואים. וכן פסק הרמב"ם (הל' מעשה הקרבנות ב,ד-טו): "כל שיעוריה הנסיכים האמורים בספר יחזקאל ומנין אותן הקרבנות וסדרי העבודה הכתובים שם – כולם מלואים הן ואין נוהגין לדורות, אלא הנביא צוה ופירש כיצד יהיו מקריבין המלואים עם חנוכת המזבח בימי המלך המשיח כשיבנה בית שלישי... אבל דברים הנהגים לדורות הם דברי תורה שפירשונו כמו שהעתיקום מפי משה רבינו, אין להוסיף עליהם ואין לגרוע".

27. בשו"ת ישכיל עבדי (קונטרס אחרון, יו"ד סי' ב) התקשה בדברי הראי"ה בנקודה זו. יש להוסיף, שעל פי ההנחה ששאלת "קדושה ראשונה קידשה לעתיד לבוא" תלויה בכונת המקדשים הראשונים (עיין לעיל מערכה קמ, שכך שיטת כמה ראשונים), יתכן שהנביא יכול להכריע בה ככל ספק במציאות, כאמור.

28. שינוי בשבועות (יד,ב) בעניין שתי חלות התורה הנדרשות בתהליך ההוספה על העיר והעזרות: "הפנימית נאכלת והחיצונה נשרפת". הגמ' (טו,ב-טז,א) דנה בטעם הדבר, ומסיימת: "אמר ר' יוחנן: על פי נביא נאכלת ועל פי נביא נשרפת". רש"י מפרש: "על פי נביא – חגי זכריה ומלאכי היו שם ועל פיהם ברוח הקודש עשו, ואין טעם בדבר". נמצא, שלדעתו נביאים אלו הורו הלכה לדורות על אכילת התורה. הדבר מתיישב יפה לשיטת החתם סופר, מפני שהגמ' בשבועות שם לומדת את הלכות קידוש העזרה וירושלים מ"וכן תעשו – לדורות", ולשיטתו ראוי שהלכות

בבל היו חייבים לאתר את מקום המזבח של בית ראשון לצורך חידוש העבודה.

הגמ' שואלת כיצד ידעו זאת, וניתן להבין משאלתה שעולי בבל לא ידעו את המרחק הנדרש בין ההיכל למזבח (אחרונים), או שידעו, ולא יכלו לסמוך על מדידתם ללא נביא (גרי"ז). הגמ' משיבה כמה תשובות, שמלמדות על מגוון דרכים לבירור הדבר: א. גילוי נבואי. ב. בדיקת סימנים בשטח, כגון ריח האברים. ג. עדות על המקום. באשר לשתי הדרכים האחרונות נחלקו המפרשים, האם הרחת האברים היתה בחוש או בנבואה, וכן האם העדות היתה ממסורת איש מפי איש (רמב"ם), או על פי הנבואה (משתמע ברש"י).

בשאלת מעמדה הכללי של הנבואה בהלכות המקדש, יש אומרים שנושא זה מופקע מהכלל הנוהג בכל התורה לפיו "לא בשמים היא", ורשאי הנביא לחדש דבר בצורת המקדש (חתם סופר; הראי"ה קוק; משמע בתוס' ביומא). ברמב"ם נראה שאינו סובר כן.

מזבח שנבנה שלא במקומו, נחלקו בדינו האחרונים האם הדבר מעכב ופוסל את הקרבנות. על הצד שאינו מעכב, יש אומרים שמותר להקימו כשאינן דרך אחרת לחדש את העבודה, ויש אחרים. הדעה המקובלת בין האחרונים, שניתן לבנות מזבח אפילו קטן מזה שהיה, ובלבד שיהיה במקום שהתקדש לשם כך.

מערכה קמו. כרכוב המזבח – מהותו והלכותיו (סב,א)

הכרכוב נעשה רק במזבח הנחושת שבמשכן, או גם במזבח הקבוע בבית עולמים? האם הוא מעכב, ובלעדיו המזבח פסול?

עבדי שם, שאין לנו לדמות לעניין "ראוי לבילה" במקום שלא דימו חז"ל. סברה זו יש לה מקום רק אם המצוה לכתחילה לדייק במקום המזבח היא מדאורייתא, כמובן. ויש להעיר על ראייתו שחוסר ידיעה נחשב כ"אינו ראוי" מדברי כמה ראשונים בבבא בתרא שם, שביארו שהספק מחשיב את הביכורים כלא ראויים לקריאה משום שמחמת הספק אסור לקרוא (עיין תוס' ר"ד, ותוס' הרא"ש בשטמ"ק שם), מה שאין כן בנדון דידן. ובראשונים ביבמות ק"ב, יש דיון האם יבמה שאינה יודעת לקרוא קריאתה מעכבת, עיין טור אה"ע סי' קסט (סעיף כט) ובית יוסף ובית חדש שם. ובשאלת יעבץ (ח"א סי' עה) החשיב את מי שאינו יודע לקרוא בתורה כ"ראוי", ואינו דומה לסומא. וראה גם במנחת יהודה להלן ע"ב, שחילק בין ספק בדין, שנחשב כ"אינו ראוי", לבין ספק במציאות, שנחשב "ראוי".

34. אפשר שדעתו כמאירי הנ"ל במערכה הקודמת, שלתנא קמא דר' יוסי לא נשתנה המזבח; ואפשר שכתב זאת לפשט המקראות, ולא כמשנה.

35. וראה גם לשון הבית יוסף (יורה דעה סי' רעו) בשם הר"י אסכנדרני, שדן כיצד הותר לבני חשמונאי להרוס את המזבח ששיקצו היוונים: "דהתם שאני, דאי אפשר לנו בלא מזבח וגם אי אפשר לנו לבנות מזבח במקום אחר במקדש, שמקום המזבח מכוון ביותר". והראב"ה (תשובות וביאורי סוגיות סי' תקכב) כתב: "וגם המזבח אי אפשר לעקור ממקומו, דהכל בכתב ה'".

36. כן כתב בדרישת ציון, 'מאמר העבודה', שאם יש ספק במדידה ניתן לבנות מזבח קטן יותר שיהיה בודאי בתחום המקודש למזבח, מפני שהמידות אינן מעכבות, וכך נקטו כמה מחברים, עיין בסוף המערכה הקודמת.

ודייקו כך מלשון הרמב"ם "שאינן משנין אותו ממקומו לעולם" (ישכיל עבדי, שם). ויש אומרים ששינוי המקום אינו מעכב, שכן קביעת המקום אינה מדאורייתא, וראיה מכך שהרמב"ם לא מנה עניין זה בין הדברים המעכבים, כגון הקרן והכבש (הל' בית הבחירה ב"ז)³¹. לפי השיטה השניה, יש שהורו שאם איננו יודעים לזהות את מקום המזבח – יש לבנותו בכל מקום שהוא בעזרה, כדי שלא תבטל העבודה³². ויש חולקים, שהאיסור לשנות את המקום עומד בתוקפו גם אם תבטל העבודה משום כך³³.

בפירוש 'מדרש עזרא' (לאחד הקדמונים, ר' שמואל בן ר' נסים מסנות, עזרא ג'ג) כתב במפורש: "על מכוונתיו – על מתכוונתו כמו שהיה בתחילה בבית ראשון, ובמקומו, שלא שינו בו ממה שהיה בתחילה כלום"³⁴, שאם שינו בו כלום – לא היה כשר להקריב"³⁵.

הדעה המקובלת יותר באחרונים היא, שאמנם אם יבנה המזבח מחוץ למקום שעמד בו – הרי זה מעכב, אבל ניתן לבנות מזבח קטן מכפי שהיה על חלק מן השטח שהתקדש לשם כך³⁶.

סיכום

מקומו המדויק של המזבח נקבע בבחירת ה' מראשיתו של עולם (רמב"ם, על פי המדרש), ונוסף לכך קידוש המקום בידי אדם, על ידי דוד ושלמה (משתמע ברש"י). לפיכך עולי

נאמר בתורה (שמות כו,ה), במהלך תיאור המזבח, שיש לעשות רשת נחושת "תחת כרכוב המזבח". הסוגיה עוסקת בבירור עניינו של הכרכוב: מה פירוש מילה זו? האם

31. עבודה תמה, שער נעילת שערים (דף קיד,א), ולדעתו הוא קל וחומר ממידת גבוה, שהיא מדאורייתא ובכל זאת אינה מעכבת. בשאלת דוד (עמ' 28) הסתפק האם הקרבן כשר, שאולי יש עיכוב בכך שלפחות חלק ממקום המערכה יהיה במקום עקידת יצחק (שהוא המקום הנבחר, כאמור), וקבע שעל כל פנים הבונה מזבח שלא במקומו לא קיים מצות בניין המזבח.

32. יש שחידשו שאמנם חובה לבנותו במקום המקודש למזבח, אבל ניתן לבנות בכל מקום בעזרה, על פי דעת ר' יהודה שכל העזרה נתקדשה (ר' עקיבא יוסף שלזינגר, שו"ת משנתו של ר' עקיבא סי' יח; ר' יעקב חי זריהן, רבה של טבריה, מובא במשפט כהן סי' צא), ועיין לעיל מערכה קלח, כמה ראיות שאין הלכה כן.

33. עבודה תמה, שם, והביא ראייה מהמעשה המובא בבראשית רבה (פרשה סד,ד), ראה בסוף המערכה הקודמת.

הראי"ה קוק (משפט כהן סי' צא-צב) כתב טעם אחר לאיסור לשנות את המקום, שגם אם ננקוט ששינוי המקום אינו מעכב – ידיעת המקום מעכבת, על פי הכלל שאמרו חז"ל בכמה נושאים: "כל שאינו ראוי לבילה – בילה מעכבת בו", כלומר, גם פרט שאינו מעכב במצוה הופך לעיכוב אם יש מצב שבו לא ניתן לקיים את אותו פרט. ובנדון דידן, אם איננו יכולים לעשות את המצוה כמאמרה, ולו גם מחמת חוסר ידיעה – הרי זה "אינו ראוי". הראי"ה לומד זאת מהגמ' בבבא בתרא פ"ב, ממנה עולה שמי שאינו יכול לומר את מקרא הביכורים, אפילו רק מחמת ספק בחיובו – אינו מביא ביכורים כלל, כדין "אינו ראוי לבילה" (ונחלק עליו הרב זריהן הנ"ל, מובא בשו"ת ישכיל